

АРХЕТИП ЯК ПСИХІЧНО-ВНУТРІШНЯ УНІВЕРСАЛІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУШІ

Патлах І.М. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті дається аналіз психічного відображення реальності на колективному рівні, досліджуються можливості узгодження колективної діяльності через аналіз етнічної міфології, етнічної пам'яті, архетипів, символів, формальних зразків поведінки, притаманних певному народу.

Ключові слова

АРХЕТИП, НАЦІОНАЛЬНЕ НЕСВІДОМЕ, ІНСТИНКТ, ЕТНІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ, НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

Вступ

Актуальність теми дослідження заключається в тому, що архетип – це першоджерело становлення соціальних моделей, які сприяють оформленню людського буття; він оформлює психологічну структуру індивіда на генному рівні, є вродженим відображенням духовного світу і не може бути представлений як об'єктивна реальність. Архетип є частиною складної структури психологічного буття, не має форми, але володіє здатністю виявлятися в будь-яких формах. Архетип – це колективні несвідомі мотиви, які виникають із колективного несвідомого і лежать в основі всіх релігій, міфів, казок, легенд [1].

Мета статті:

– проаналізувати сутність архетипів як універсалії національної душі.

Обговорення проблеми

Відомо, що процес психічного відображення реальності можна розглядати як на індивідуальному рівні, так і на колективному. При цьому зміст колективної психіки взагалі не зводиться до простої суми індивідуальних психік, хоча і виявляється через індивідуальний рівень. Деякі компоненти свідомого залишаються в історичному минулому і поступаються місцем новим компонентам [2, 25]. Ідею колективного несвідомого, тобто колективних уявлень, що були вироблені людством на ранніх етапах його історії і зберігаються на несвідомому рівні психіки людини, висловив знаменитий швейцарський психолог К.Г.Юнг – найбільш відомий після З.Фрейда представник психоаналітичного напрямку. Вводячи поняття колективного несвідомого, К.Г.Юнг чітко відрізняв свою концепцію від психоаналізу З.Фрейда. То, з чим мають справу психоаналітики, – це особистісне несвідоме, що складається з витіснених „комплексів”. Вони в дитинстві чи в зрілому віці входили у свідомість, але були витіснені з нього, або це просто забуті уявлення, які не подолали бар'єру свідомості. “Ірраціональне не означає нерозумне; його суть у тому, що загальне і родове як суще шукали на індивідуальній основі, тобто не в теорії як конкретній цілісності, а в атомізованому індивіді як суб'єкті власної долі, оскільки суспільство надавало йому

права на різні прояви свободи, найперше – свободи мислення і волі” [3, 6]. Змісти колективного несвідомого, навпаки, „ніколи не були індивідуальним надбанням, але зобов’язані своєю появою виключно спадкоємності”. Це глибинна частина психіки, що має універсальну, безлику природу і яка пов’язана з інстинктами, тобто успадкованими факторами. Колективне несвідоме існувало задовго до появи свідомості і продовжує переслідувати свої „власні” цілі незважаючи на розвинену свідомість, а іноді і всупереч їй. Отже, колективне несвідоме складається з міжособистісних, універсальних змістів, які не можуть бути асимільовані індивідуальним “его”. Змісти колективного несвідомого належать не одній особистості, а всьому людству, етносу, народу, групі. Необхідно погодитись з ідеєю К.Г.Юнга про існування двох шарів несвідомого – особистого несвідомого, яке К.Г.Юнг відносить до поверхневого шару, і більш глибокий, вроджений шар, який вчений називає колективним несвідомим.

По суті, змістом колективного несвідомого, за К.Г.Юнгом, є архетипи. Архетипи (з грецької – прообраз, парадигма, ідея, смисл, ейдос) – це ті символічні образи, емоційно-динамічні моделі, що залишились „у пам’яті людини острівцями закодованої інформації, утримуючись в егонесвідомому, а в психіці – емоційно забарвленими переживаннями, залишками енергетичного етнокультурного піднесення” [4, 171]. Це універсальні праобрази, праформи поведінки і мислення, система настанов і реакцій, яка визначає життя людини, це „формальні зразки поведінки або символічні зразки, на основі яких оформлюються конкретні, наповнені змістом зразки, що відповідають в реальному житті стереотипам діяльності людини” [5, 242]. Якщо З.Фрейд стверджував, що духовна культура народу, в тому числі і фольклор, представляють собою не що інше, як реалізацію прихованих прадавніх, найчастіше сексуальних, бажань, то з точки зору К.Г.Юнга, архетипи виражають в усній народній творчості „безлике колективне несвідоме”. Як зазначає К.Г.Юнг, „архетипів є рівно стільки, скільки є типових життєвих ситуацій. Нескінченне повторення відчеканило цей досвід на нашій психічній конституції – не в формі заповнених змістом образів, але, перш за все, як *форми без змісту*, що представляють собою тільки можливість певного типу сприйняття або дії” [6, 77-78]. Можна припустити, що дуалізм “ми-вони” відноситься до числа таких архетипів. Конкретний зміст цієї опозиції є дуже різноманітним і мінливим, однак доволі стійкою, якщо не повністю незмінною є саме структурна форма сприйняття та диференціації етносоціальних зв’язків між людьми [7, 162]. Архетипи – це кореляти інстинктів, разом вони утворюють несвідоме. Це ніби дві сторони однієї медалі – когнітивний образ і поведінський акт. Свідомість спрямовує вольові акти, інтуїтивне осягнення архетипу „спускає курок” інстинктивної дії у відповідній ситуації. Поняття архетипу не є винаходом К.Г.Юнга, а зустрічається, як відмічає він сам, ще у Філона. Праформи, чи архетипи, характеризують розвиток соціокультурних явищ. Вони не

заперечують соціального та культурного прогресу, а, навпаки, є показником фундаментальності його результатів: „Чим ґрунтовніше культурне завершення, тим глибше воно проростає в історичний пласт цивілізації, тим більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Тому найвищі здобутки людства вкорінені в усій історії. Це стосується і науки (наприклад, ідей атомізму, збереження матерії та руху, категорій хаосу та порядку, симетрії та гармонії тощо), і культури загалом, де наскрізними є архетипи Істини, Добра та Краси” [8, 78].

Поняття архетипу тісно пов'язане з поняттям інстинкту. Інстинкт представляє собою вроджену, властиву певному виду, окремій популяції структуру поведінки. Інстинкти є динамічною програмою, що визначає поведінку людини на біологічному рівні. Архетип має таке саме відношення до психічного, як інстинкт до тілесного. Архетип – це регулятор психічного життя. Він древніший, ніж культура, тому не передається традицією, міграцією або мовою. Архетип є апіорною формою психіки і виникає (запускається) спонтанним образом повсюдно: „Архетипи суто типові способи розуміння, і усюди, де ми зустрічаємо однакові та регулярно відтворювані способи розуміння, ми маємо справу з архетипами” [9, 57]. Архетипи є психічним вираженням структури мозку, одвічною готовністю до актуалізації тих чи інших психічних форм. Центральну роль у вченні про архетипи К.Г.Юнг відводив архетипу „самості”. Самість виступає у К.Г.Юнга як „символ єднання” [10, 123].

Архетипи етнічної свідомості відіграють велику роль при формуванні автостереотипу, сприяють осмисленню буттєвих смислів культури, життя. Архетипи мають архаїчне походження і виступають в формі мультирепрезентації етнічної міфології, пам'яті, як певні стереотипи поведінки, особливості темпераменту та психології, включаючи пам'ять всього народу. В подальшому, в ході історичного розвитку, вони, безперечно, модифікуються і являються тим базисом, на якому еґоіндивідуалізується емпірична психіка суб'єкта. Проте через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий варіант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі як психоструктура чи матриця індивіда. Так, свідомість давніх слов'ян увібрала багатий комплекс могутніх нашарувань архаїчних стереотипів, що стосуються практичного та інтелектуального освоєння світу, одушевлення й одухотворення природи, надання їй антропоморфних властивостей і рис. На протязі століть культурні, політичні, світоглядні інновації перебували в стані постійного синтезу з місцевими архетипами, що включали релікти культур трипільців, кіммерійців, скіфів, фракійців, сарматів, кельтів та слов'янських племен. Архетипи – це первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апіорно формують активність уяви, складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо [11, 559].

Порівняння архетипу як одного з рівнів більш широкого феномена і самого цього феномена – етнічної ментальності, дає можливість зробити висновок, що в першому випадку несвідомий образ, який успадковується наступними поколіннями, має самоцінне значення. В другому – він співіснує лише як елемент колективної психіки, він не зникає, а вплітається в контекст ментального змісту як його невід’ємна частина, як рівень структури [12, 93]. Ця різниця є надзвичайно важливою, адже лише в контексті менталітету архетип дає змогу зберегти світототожність в усіх історичних перипетіях, пронести через всі „малі Апокаліпсиси” історії етнічну самосвідомість, як, мабуть, єдину обов’язкову ознаку етносу, репродуціюючись на протязі всього життя. Ці психоповедінкові варіанти і є тими особливостями національного характеру, що зафіксовані на егоіндивідуальному рівні найдавніших архетипів світосприймальної ідеології. Вони пробуджують до роздумів, сприяють глибокому осмисленню проблем і, тим самим, пошуку об’єктивної загальнолюдської істини, яку слід шукати в глибинах людської психіки та історії. З часом архетипи набувають значення образів, символів як узагальнених певних рис етнічного буття, тобто частково перетворюються на автостереотипи.

Партикулярний архетип, заснований на побутовій культурі соціальної взаємодії, демонструє її смислотворчі ознаки і визначається ритуальним характером комунікації. Людям і спільнотам, що відповідають даному архетипу, притаманна висока соціальна стійкість, вони слабо піддаються макрокеруючим впливам поза рамками звичного побутового ритуалу. З цієї причини трансформуючі політичні впливи, соціальні реформації неодмінно потопують у такому соціальному середовищі, якому традиційно притаманний природний глибокий соціокультурний консерватизм. В межах цієї логіки, *духовний* архетип, що базується на звичних цінностях, характеризує соціальну культуру більш відкритих і масштабних спільнот, які досить часто вступають у взаємодію з іншими соціальними культурами, і визначається традиційним характером комунікації. Інакше кажучи, *духовний* архетип виступає основою соціального механізму адаптації іншокультурних образів, і в історії України є багато таких прикладів. *Політичний* архетип характеризує людей і субспільноти, зорієнтовані на соціумний соціокультурний ціннісний світ. Цим архетипом керує (і повноправно характеризує його) суспільний договір, визнання писаного права, закон. Ці люди (і групи) дійсно інтенційно виходять за межі ритуального і традиційного соціального світу, відчуваючи (а в кращому разі – розуміючи) спільність і навіть взаємозалежність свого життя і життя інших людей, а також спільнот, що належать до одного фізичного простору. *Національний* архетип і відповідні доміанти соціальних цінностей і орієнтирів свідомості характеризує визнання метасоціальної, надетнічної, міжрелігійної і наддержавної єдності. Активну дію цього архетипу може викликати ідеологія (що в широкому розумінні цього

слова втілює позиційний світоглядний комплекс і ситуативно-діяльнісну спрямованість), яка лежить між, над і поза ритуальної, традиційної і правової культури. В Україні, де масив перших трьох зрізів є досить об'ємним з точки зору соціального обхвату відповідними архетипами, цей динамічний і багато в чому трансформуючий архетип органічно входить в систему суспільного балансу лише за наявності особливих умов. С.Кримський виділяє декілька архетипів, притаманних саме українській ментальності, зокрема, архетип „філософії серця”, архетип софійності, архетип природи, архетип слова. Так, на його думку, для світоглядно-ціннісної свідомості української культури стає характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що є корінням морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі. *Архетип „філософії серця”* типовий не лише для характеристики української культури, а й для самого архетипного методу її аналізу. Він стосується як загальнолюдських аспектів української культури, так і її особливих християнських засад та аутентичних рис. Ідеологічний комплекс „філософії серця” став наскрізним для української культури загалом. Саме з ним була пов'язана світоглядна позиція антропоцентризму, яка виявилася у творчості Г.Сковороди, Т.Шевченка, Л.Українки, М.Коцюбинського, П.Тичини та інших діячів культури, включаючи філософію представників української діаспори – Д.Чижевського та В.Зеньківського.

Антропоцентризм, який загалом був властивий такому світогляду, підсилювався *архетипом софійності* світу. „Софія” символізує саму природність світу, створеного Богом, і в такому розумінні є відправним пунктом становлення концепції софійності в українській культурі. Концепція софійності просліджується в творчості полемістів (М.Андреллі, І.Вишенського, Л.Барановича), представників християнської антропології (П.Могили, Д.Туптала, Г.Кониського та інших), у „філософії серця” (П.Юркевича) та в мистецтві бароко (С.Почаський, Л.Тарасевич, Г.Левицький). Наприкінці ХІХ століття концепція софійності світу осмислюється в російській філософії у системі В.Соловйова та у світогляді Л.Толстого, які безпосередньо посилаються на Г.Сковороду як на свого попередника. С.Кримський зауважує: „Архетип софійності має подвійне значення, бо з ним асоційована ідея «радісного художества», свого роду „онтологічного оптимізму”, поза яким важко зрозуміти багато явищ як культури Київської Русі, так і подальшого розвитку українського менталітету” [13, 82].

Архетип природи включає в себе уявлення про природу не як про храм, майстерню чи безодню, а як про материнське родове начало. Як вважає В.М.Бєбик, “колективне несвідоме з урахуванням переважно селянської структури української психіки може бути впізнане в архетипі Доброї Матері Землі. Таке сприймання спрямовує формування національної психіки у бік м'якості і лагідності, забарвленої романтичною

емоційністю” [14, 113]. Природа наповнюється символами життя і підноситься над пантеїстичною поетизацією зовнішнього буття тим, що виступає резонатором людської душі. Паралелізм у подіях життя людини та природи не зводиться до діалогу, а розглядається як входження до спільного для них символічного світу мудрості чи духовного життя.

Архетипний зміст слова у філософському витлумаченні розглядається як модель світу (Г.Сковорода) чи навіть як скорочений міф. Образи, символи мовної картини світу і архетипи – не тотожні поняття. Архетипи – це перш за все психічний залишок численних переживань одного і того ж типу, певна “фігура” демона, людини або події, що повторюється протягом історії скрізь, де вільно діє творча фантазія. Але сталі мовні образи, символи і архетипи мають спільний атрибут – емоційну насиченість. Якщо мовна картина світу – це певний спосіб переживання світу, то архетипи являються одночасно і образами, і емоціями. Можна говорити про архетипи тільки в тому випадку, якщо одночасно існують ці обидва аспекти. “Якщо це не більш, ніж образ – тоді це просто зображення слова, що не тягне за собою важливих наслідків, але якщо образ є емоційно насиченим, він набуває божественності (або психічної енергії), він стає динамічним, із того можуть витікати різні наслідки” [15, 102]. О.Потебня вважав, що в кожному слові є внутрішня форма, яка наочно уособлює понятійне бачення світу. Академік АН України М.Сумцов підкреслював, що архетипно, тобто за творінням вихідних праобразів, українська культура породила двох корифеїв слова – О.Потебню, найвидатнішого дослідника мови, та Т.Шевченка – неперевершеного майстра художнього слова [16, 78-84].

У своїх працях В.Бехтерев одним із перших звертається до проблеми національної символіки. Згідно з його уявленнями, життя будь-якої групи, і народу в тому числі, сповнене символізму. Це не випадкове явище, бо «символ полегшує засвоєння складних співвідношень, заміщаючи їх простішими і легко відтворюваними знаками, які часто мають історичне значення» [17, 18]. Символами може бути широке коло предметів та явищ, мова і жести, прапори і герби, подвиги історичних осіб, видатні історичні події тощо. Основна функція символів – бути засобом узгодження колективної діяльності, а звідси і впливає і важливість тієї ролі, яку вони відіграють у житті народу.

Висновки

Аналіз архетипів є досить адекватним методом дослідження національної культури та менталітету, праісторії і майбутнього етнічних утворень. Він потребує емпіричного доведення наскрізності певних структур, які можуть застосовуватися для характеристики етнічної індивідуальності людей та спільнот, пов’язує історичні методики дослідження з логікою структурних реконструкцій культурно-історичного процесу. Цим метод архетипів істотно відрізняється від інтуїтивно-психологічних міркувань про „душу” нації.

Перспективи подальшого науково дослідження

- ✓ аналіз ментальності українського народу;
- ✓ аналіз політичної ментальності.

Джерела

1. Донченко Е.А. Концепция социальной психики общества. Структура и свойства социальной психики // Философская и социологическая мысль.- 1994.- №1-2.
2. Курбатов О.Г. Проблема душевної гармонії особистості в умовах духовної кризи суспільства / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.філос.наук. - Запоріжжя, 2000.- 19 с.
3. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз): [Монографія].- К.: Вища школа, 1998.- 392 с.
4. Фишбейн Н.В. К.Г.Юнг об архетипах как основе понимания сознательной деятельности человека // Социально-политический журнал.- 1998.- №6.
5. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.
6. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Учеб.пособие для высших учебных заведений.- М.: Новая школа, 1996.- 352 с.
7. Кримський С. Архетипи української культури // Вісник НАН України. - 1998.- №7-8.
8. Jung C.G. Instinct and the Unconscious // Portable Jung / Ed.by J.Campbell.- 1971.- #5.
9. Юнг К.Г. Mysterium Coniunctionis: Пер. с англ., лат.- М.: Рефл-Бук; К.: Ваклер, 1997.- 676 с.
10. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.Д. Філософія.- К.: Видавничий центр "Академія", 2001.- 576 с.
11. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования.- Запорожье: РА "Тандем-У", 1998.- 192 с.
12. Кримський С. Архетипи української культури // Вісник НАН України.- 1998.- №7-8.
13. Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент: Монографія.- К.: МАУП, 1996.- 144 с.
14. Здіорук С.І., Штоквіш О.А. Мовна культура та етнічна ідентифікація // Онтологічні проблеми культури / Зб.наук.праць.- К.: Наукова думка, 1994.- 219 с.
15. Кримський С. Архетипи української культури // Вісник НАН України. - 1998.- №7-8.
16. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія: Навч. посібник. - К.: Сфера, 1999.- 407 с.

Стаття надійшла 05.09.2005 р.